

La venjança del pare davant els tribunals en el *Contra la madrastra* d'Antifont*

Carlos Varias García

Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain

Data de recepció: 19/12/1997

Resum

El discurs *Contra la madrastra* d'Antifont (c. 420 aC) és una bona mostra de la pervivència a l'Atenes d'època clàssica de la mentalitat arcaica de la «justícia de clan».

Abstract

The Antiphon's speech *Against the stepmother* (c. 420 B.C.) is a good sample of survival of the archaic mind on «tribal law» in Athens at the classical period.

τῷ σοφωτάτῳ καὶ φιλότατῳ
M. Balasch

Un dels trets més característics de la societat grega de l'època arcaica és allò que en paraules de Dodds¹ coneixem com «idea de la culpa heretada», pròpia de la justícia tribal, típica de la família patriarcal indoeuropea, segons la qual el fill heretava del seu pare els deutes morals a més dels materials. Aquesta concepció moral de l'existència humana queda palesa en els grans mites de la Casa de Tebes i de la Casa de Micenes; en aquest últim la venjança del pare assassinat (Agamèmnon) que fa el seu fill (Orestes) representa un deure inexcusable per tal de restablir la línia patriarcal a la família. Aquesta mentalitat venjativa² experimenta una trans-

* Estudi realitzat en el marc del Projecte d'Investigació P594-0118 DGICYT. Vull agrair a Gemma Puigvert la revisió en català d'aquest article.

1. E.R. DODDS, *Los griegos y lo irracional*. Madrid, 1960, p. 44 i s. (citem per la traducció en castellà; l'original en anglès és de l'any 1951).
2. En Homer ja apareix aquesta justícia: la història sencera resumida de la venjança d'Orestes la conta Zeus al principi de l'*Odissea*, I 28-43.

formació en època clàssica a Atenes quan l'establiment de la democràcia, juntament amb l'aparició del moviment sofíctic, rebutja la justícia de clan com a dret inqüestionable; els drets individuals de cada persona són els més importants i els tribunals de justícia són els únics òrgans legitimats per jutjar tot tipus de crim. Tanmateix, el pensament arcaic devia perviure en bona part de la població, com mostren els conflictes plantejats a les tragèdies de Sòfocles. A l'oratòria judicial, creada i desenvolupada amb la democràcia, també queda reflectit aquest pensament des dels seus primers testimonis, com és el cas del primer discurs d'Antifont *Contra la madrastra*, escrit per a un client probablement entre 420 i 411 aC³.

Aquesta peça oratòria ha estat magistralment analitzada fa més d'un segle per Wilamowitz⁴, però des de llavors ha rebut un tractament escàs per part dels hel·lenistes. El que aquí ens de interessa d'assenyalar és veure com tot el discurs està tan impregnat de la «mentalitat de clan» que a primera vista no semblaria pas que es tracta d'un plet de final del segle v aC a Atenes⁵. *Contra la madrastra* és un discurs d'acusació força breu que l'orador fa contra l'autora de l'enverinament i mort del seu pare, fet ocorregut durant un sopar ofert per un amic del pare, Filoneu. La concubina d'aquest, enganyada, segons l'orador, per la seva madrastra, els va donar beure, amb la intenció de recuperar l'estima de Filoneu vers ella i la del pare de l'orador vers la madrastra, un φάρμακον a conseqüència del qual van morir tots dos. Els parents de Filoneu ajusticiaren la concubina pel seu compte, mentre que el pare de l'orador, abans de morir, encomanà al seu fill que acusés els seus assassins (§ 1: ἐπισκήψαντος τοῦ πατρὸς ἐπεξελεῖν τοῖς αὐτοῦ φρονεῦσι). Els fets han ocorregut uns quants anys enrera, quan l'orador encara era un nen (§ 30: ἃ κἀμοὶ παιδί ὄντι ὁ πατήρ... ἐπέσκηπτεν).

Com veiem en aquestes dues citacions, el compliment de l'encàrrec deixat pel pare obre i tanca el discurs; d'aquesta forma, la «pietat» filial de l'orador es presenta com l'única raó de l'acusació contra la madrastra i els seus fills, que compareixen com a defensors, a fi d'evitar que els jutges pensin en altres possibles motivacions, per exemple, una disputa de l'herència amb els seus germanastres. Lligada a aquesta «pietat» figura la idea de «venjança», veritable leitmotiv de tot el dis-

3. Cf. K.J. DOVER, «The chronology of Antiphon's speeches», *Classical Quarterly* 44 (1950), p. 53-56.
4. U. von WILAMOWITZ-MOELLENDORF, «Die erste Rede des Antiphon», *Hermes* 22 (1887), p. 194-210. L'estudi més complet sobre aquest discurs és l'edició amb comentari extens i excel·lent introducció d'Adelmo BARIGAZZI, *Antifonte. Prima Orazione*. Firenze, 1950. Sobre la vàlua d'Antifont com a orador vegeu el recent treball de Jordi REDONDO, «Antifont dins del gènere de l'oratòria», *Treballs en honor de V. Bejarano*, vol. II. Barcelona, 1991, p. 703-707. Sobre la identificació de l'orador amb el sofista del mateix nom, autor de les *Tetralogies*, qüestió en la qual no entrem, vegeu últimament V. RAMÓN, «Antifonte de Rammunte y la "cuestión Antifontea". Actualización crítica e interpretación unitaria», *Habis* 27 (1996), p. 23-39.
5. Seguim el text, en les citacions, de la recentíssima edició de M. GAGARIN: Antiphon, *The Speeches*. Cambridge, 1997, que porta un detallat comentari. Cal dir que Antifont no està editat encara a la Oxford Classical Texts ni a la Fundació Bernat Metge, i que les edicions de la «Teubner» (Thalheim, 1914), de la «Budé» (Gernet, 1923) i de la «Loeb» (Maidment, 1941) són ja antigues. En castellà existeix una bona traducció a càrrec de J. REDONDO, *Antifonte. Discursos y fragmentos*. Madrid, Biblioteca Clásica Gredos, 1991, amb una acurada introducció.

curts. Fins a deu vegades l'orador esmenta expressament aquest sentiment, mitjançant l'adjectiu τιμωρός, el verb τιμωρεῖν o el substantiu τιμωρίαν, i totes elles o bé a l'exordi (§ 1-4) o bé a l'argumentació final (§ 21-31). En tres ocasions, la venjança del mort es presenta com un deure no acomplert pel seus germanastres: així quan parla dues vegades que ells no han estat τῷ τεθνεῶτι τιμωροῦς γενέσθαι (§ 2 i § 4), i que això és una impietat enorme: πολὺ ἀνοσιώτερον εἶναι ἀφείναι τοῦ τεθνεῶτος τὴν τιμωρίαν (§ 5). Però en la majoria dels casos, la venjança és esmentada per l'orador com la principal petició que fa als jutges: ja que ell no la pot dur a terme personalment, han de ser els jutges mateixos (en aquest cas, el tribunal de l'Areòpag) els que esdevinguin «venjadors» del mort, seguint, naturalment, les lleis: δέομαι δ' ὑμῶν... τιμωρήσαι πρῶτον μὲν τοῖς νόμοις τοῖς ὑμετέροις (§ 3); ἐγὼ μὲν γε τῷ τεθνεῶτι ὑμᾶς κελεύω καὶ τῷ ἡδίκημένῳ τὸν αἰδίων χρόνον τιμωροῦς γενέσθαι (§ 21); ὃς ἄξιός καὶ ἑλέου καὶ βοηθείας καὶ τιμωρίας παρ' ὑμῶν τυχεῖν (§ 21); καὶ μὴ τυχοῦσα μὴτ' αἰδοῦς μὴτ' ἐλέου μὴτ' αἰσχύνης μηδεμιᾶς παρ' ὑμῶν, τῆς δικαιοσύνης ἂν τύχοι τιμωρίας (§ 27), referint-se, en aquest últim fragment, a la madrastra. El to és realment fort: «s'exhorta» els jutges (κελεύω, § 21), se'ls commina a ser també pietosos amb un home que ho mereix (§ 21), i a no tenir aquest sentiment de pietat envers l'acusada (§ 27). D'altra banda, l'orador arriba a dir que els adversaris de fet demanen als jutges que no «siguin venjadors»: δεόμενος ὑμῶν <μὴ τιμωρήσαι> (§ 22), i indirectament indica que això equivaldria a esdevenir còmplices dels assassins: ὑμεῖς δ' οὐ τῶν ἀποκτεινάντων ἐστὲ βοηθοί (§ 22). Finalment, l'orador en persona es presenta davant els jutges com a model de comportament en aquest sentit: la seva venjança no és només del pare mort, sinó també de les «vostres» lleis (és a dir, les que han jurat els jutges): ἐγὼ μὲν ἐπεξέρχομαι λέγων, ἵνα... τιμωρήσω τῷ τε πατρὶ τῷ ἡμετέρῳ καὶ τοῖς νόμοις τοῖς ὑμετέροις (§ 24), i ell no fa altra cosa que complir l'encàrrec que qualsevol familiar o amic víctima d'una acció injusta encomana a un altre: ἐπισκήπτουσι τιμωρήσαι σφίσιν αὐτοῖς ἡδίκημένους, ἃ καὶ μοὶ παιδί ὄντι ὁ πατήρ... ἐπέσκηπτεν (§ 29-30).

La venjança de la persona morta es fa sempre contra el causant directe de la seva mort, contra el seu «assassí». En aquest discurs, en canvi, no succeeix exactament així: la concubina, la dona que va subministrar la droga als dos homes, és presentada com a homicida involuntària; ella no sabia que els donava un verí (i per això va donar-ne més quantitat al seu estimat Filoneu: § 19: ἅμα οἰομένη δεξιὸν ποιεῖν πλεον δίδωσι τῷ Φιλονέῳ, ὡς εἰ δοίη πλεον, μᾶλλον φιλησομένη ὑπὸ τοῦ Φιλονέῳ), sinó que ha estat completament enganyada per la madrastra (§ 19: οὐπω γὰρ ἤδει ὑπὸ τῆς μητροῦς τῆς ἐμῆς ἐξαπατωμένη), per la qual cosa l'orador considera que no té cap responsabilitat en el crim (§ 20: οὐδὲν αἰτία οὔσα), tot i haver estat ajusticiada⁶. La persona que ha de ser objecte de la venjança és la instigadora i planificadora del crim, la seva madrastra, i per aquesta raó l'orador l'anomena

6. A. BARIGAZZI, op. cit., p. 88 i s., ressalta com en la narració dels fets l'orador fa que la madrastra sigui el subjecte de tots els verbs de parla i dels verbs principals del discurs indirecte, mentre que la concubina és l'objecte d'aquests verbs o bé el subjecte dels verbs subordinats, reforçant la jerarquia de la madrastra sobre la concubina.

sempre *assassina* (§ 3: τὴν τούτων μητέρα φονέα οὖσαν τοῦ ἡμετέρου πατρὸς; § 11: ἐπεξίξιμι τοῦ πατρὸς τὸν φονέα) i arriba a estendre aquesta qualificació als seus germanastres, pel fet d'enfrontar-se amb ell en el procés (§ 2: αὐτοὶ γὰρ οὗτοι καθεστᾶσιν ἀντίδικοι καὶ φονεῖς; § 4: οὗτοι τοῦ μὲν τεθνεῶτος φονεῖς γεγένηται).

Aquesta insistència de l'orador en la mateixa idea, en un discurs tan breu, apel·lant contínuament al πάθος dels jutges, s'explica per la falta d'aportació de proves a la seva argumentació. La narració dels fets està postergada darrera una argumentació preliminar basada en el rebuig per part dels seus oponents d'un interrogatori als esclaus o βάσανος proposat per l'orador (§ 5-13)⁷; aquesta part és massa llarga i repetitiva, embolificada també, ja que no s'acaba de detallar el tipus de βάσανος proposat per l'orador ni la contraproposta dels seus adversaris, a la qual s'al·ludeix, i segurament tenia una intenció purament retòrica, que no ha estat gaire encertada i més aviat devia fatigar els jutges. En comparació, la narració dels fets és curta (§ 14-20) i mostra que l'orador no els coneix prou bé pel fet d'haver passat força anys enrera; tota la narració es basa, segurament, en la declaració de la concubina sotmesa a tortura, i destaca l'absència d'elements importants (per què les dues dones havien perdut l'estima dels seus homes? On és la mare de l'orador, que no és mai esmentada? Per què va trigar vint dies a morir el pare de l'orador?). En canvi, el πάθος està molt ben aconseguit en aquest relat, el qual, com s'ha dit sovint, té un paral·lelisme marcat amb el del missatger a qualsevol tragèdia. I en aquest sentit, l'orador no desaprofita l'ocasió per fer una antonomàsia vossiana i anomena la madrastra Κλυταιμίστρας (§ 17), fent-nos veure la popularitat d'aquest mite i implícitament com l'acte d'Orestes podia ser encara justificat i lloat. Aquest to tràgic del discurs queda remarcat en la frase final, dins un breu epíleg (§ 31): οἴμαι δὲ καὶ τοῖς θεοῖς τοῖς κάτω μέλειν οἱ ἠδίκηται: «crec que també als déus infernals els importa els que han sofert injustícia». La crida a les divinitats infernals recorda la d'Orestes a «Hermes subterrani» al principi de les *Coèfores* d'Èsquil en pro del seu pare⁸ i deixa veure un cert escepticisme de l'orador en l'èxit de la seva acusació: si les lleis terrenals no «vengen» el seu pare, almenys li queden les lleis divines.

Tot plegat, dóna la sensació que l'orador no exposa la veritat sencera dels fets, que amaga detalls que podrien indicar que la mort del pare no ha estat talment un assassinat premeditat, sinó potser una mort casual. Res del que diu prova definitivament que els filtres donats per la concubina fossin un verí, i l'atac tan personalitzat contra els seus germanastres podria revelar que l'interès de l'acusació està en l'herència paterna. En aquest punt, ens ve al pensament un altre discurs pronunciat mig segle més tard que parteix d'una situació paral·lela, però amb un to certament diferent: ens referim al *Contra Àfob* de Demòstenes, que suposà l'es-

7. Sobre la naturalesa de la prova del βάσανος en el procés judicial vegeu M. GAGARIN, «The torture of slaves in Athenian law», *Classical Philology* 91 (1996), p. 1-18, on es fa un repàs dels estudis anteriors sobre això, i es conclou que en la gran majoria dels casos recollits en els discursos es tractava d'una prova fictícia, que no es portava a terme, sinó que tenia el caràcter d'un altre recurs retòric.
8. vv. 1-2: Ἐρμῆ χθόνιε, πατρὸς ἐποπτεύων κράτη, / σπῆρη γενοῦ μοι ξύμμαχός τ' αἰτουμένω.

trena com a orador del seu autor el 363 aC. Com en el *Contra la madrastra*, tenim aquí el cas d'un jove que puja per primera vegada a la tribuna per acusar sobre uns fets que han passat o que han començat a passar fa anys amb la mort del seu pare. Tots dos es presenten com a inexperts en l'art retòric⁹ i tots dos acusen familiars seus: la madrastra i els seus fills, d'una banda, i els cosins en el *Contra Àfob*, de l'altra. Però aquí s'acaba el paral·lelisme. En el *Contra Àfob* és el mateix autor l'orador i el protagonista dels fets, mentre que el *Contra la madrastra* té un autor diferent de l'orador, i aquesta realitat determina el caràcter de cada discurs. En el *Contra Àfob* es tracta d'una herència malversada, no de cap homicidi, i no es parla de venjança, sinó de justícia, amb una presentació coherent dels fets i una argumentació del tot versemblant. Com en el *Contra la madrastra* l'orador apel·la l'ajut dels jutges, però això ha esdevingut un tòpic. Més de mig segle ha passat de tradició oratòria entre un i altre discurs, i aquest fet es deixa notar en la finesa de la composició de Demòstenes davant de la reiteració tràgica d'Antifont.

Que les breus ratlles que precedeixen siguin acollides benèvolament com el meu petit òbol al merescut homenatge a mossèn Balasch, que ha estat per a qui escric aquestes línies més que un pare en moments ben difícils; a diferència, però, del protagonista d'aquest article, la seva bondat, el seu tarannà, la seva saviesa, no necessiten cap mena de «reivindicació», característiques sobradament reconegudes per tothom.

9. Cf. *Contra la madrastra* § 1: νέος μὲν καὶ ἄπειρος δικῶν ἔγωγε ἔτι; *Contra Àfob* § 2: ἄπειρον ὄντα παντάπασι πραγμάτων διὰ τὴν ἡλικίαν.